

Вікторія КОНСТАНТИНОВА
(Бердянськ, Україна)

УДК: 94(477)“18–19”

Специфіка релігійного життя південноукраїнських міських поселень другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: статистичний аспект

Однією з визначальних характеристик і Південної України в цілому, і її міських поселень, що міцно закріпилась в історіографічній традиції, є багатоконфесійність із меншим, ніж в цілому по Російській імперії, відсотком представників “панівної віри”, тобто православ’я [1–5; 7; 8]. При цьому автори абсолютної більшості досліджень обмежуються або самою констатацією цієї специфіки, або наводять лише кілька цифр для її ілюстрації.

Втім, для дослідження з історичної урбаністики цього замало; є потреба звернути увагу на характер представництва конфесій у міському населенні кожної губернії Південної України (причому зробити це і щодо конкретних міст); визначити цифрові характеристики специфіки конфесійного складу городян у порівнянні з населенням повітів тощо. При цьому вкрай важливо простежити, яких змін зазнали зазначені вище параметри впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Згідно з нашими підрахунками, зробленими на основі даних “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”, населення міст і сільської місцевості цієї складової Південної України за конфесійною належністю розподілялося так: православні в містах становили 84,3 %, у повітах і Маріупольському окрузі – 94,9 %; іудеї – відповідно 14,1 % і 1,4 %; протестанти – 0,4 % і 2,3 %; католики – 0,5 % і 0,7 %; “розкольників різних сект” – 0,3 % і 0,6 %; послідовники ісламу – 0,005 % і 0,003 %; єдиновірці – 0,02 % і 0 %; вірмено-григоріани – 0,1 % і 0 %; караїми – 0,2 % і 0 % [11, с. 73–77].

Зі “Статистичних таблиць Російської імперії” за 1858 р. випливає, що у Таврійській губернії православні у містах становили 55,59 %, у повітах – 46,71 %; мусульмани – відповідно 29,86 % і 44,90 %; іудеї

та караїми – 8,25 % і 0,25 %; протестанти – 1,08 % і 6,49 %; католики – 2,42 % і 0,97 %; вірмено-григоріани – 2,38 % і 0,03 %; “розкольники” – 0,43 % і 0,65 % [11, с. 214–229].

Згідно з підрахунками, зробленими на підставі даних “Матеріалів для географії і статистики Херсонської губернії”, у 1861 р. православні в містах губернії становили 77,2 %, у повітах – 91,7 %; іудеї – 19,6 % і 2,9 % відповідно; протестанти – 0,3 % і 2,3 %; католики – 0,9 % і 2,9 %; розкольники – 0,6 % і 0,04 %; послідовники ісламу – 0,05 % і 0,001 %; єдиновірці – 1,1 % і 0,2 %; вірмено-григоріани – 0,01 % і 0 %; караїми – 0,3 % і 0 % [9, с. 12–17].

Конфесійну картину міст і повітів трьох південноукраїнських губерній кінця XIX ст. маємо можливість побачити на матеріалах Перепису 1897 р.

Варто звернути увагу, якими були позиції південноукраїнських губерній, серед міського населення яких чисельно домінуючими групами виступали православні та іудеї, на фоні інших губерній імперії (за цими ж показниками). Згідно з нашими підрахунками серед 50 “губерній Європейської Росії” за відсотком православних Катеринославська губернія посідала 26-е місце, Херсонська – 34-е (Одеса, підрахунки по якій наводились окремо, мала відсоток православних менший, ніж у 42 губерніях), Таврійська – 37-е. Натомість за відсотком іудеїв Херсонська губернія займала 6-е місце, Катеринославська – 13-е, Таврійська – 14-е. Безпосередньо Одеса мала відсоток іудейського населення більший, ніж будь-яка з губерній “Європейської Росії” [10, с. 72, 80].

Важливо підрахувати і співвіднести відсоток представників кожної конфесії в населенні міст з відповідним відсотком у сільському населенні губернії.

Згідно з нашими підрахунками у всіх трьох губерніях представництво православних і єдиновірців серед міського населення було меншим, аніж серед населення повітів. При цьому найбільший відсоток православних і єдиновірців був і серед городян (69,21 % чоловіків і 69,61 % жінок), і серед мешканців повітів (92,74 % чоловіків і 92,66 % жінок) Катеринославської губернії, тоді як у містах Таврійської губернії відповідні показники становили лише 61,97 % і 62,71%, а у повітах – 76,40 % і 77,16 %.

Натомість ситуація із представництвом іудеїв у губерніях суттєво різнилася, хоча тенденція їхнього більшого відсотку в містах у порівнянні із повітами зберігалася на всій території Півдня. За чисель-

ністю ця конфесія була другою в містах Херсонської (28,73 % чоловіків і 32,56 % жінок) і Катеринославської (25,74 % чоловіків і 27,48 % жінок) губерній, тоді як у Таврійській губернії вони трохи поступалися мусульманам, становлячи 12,91 % чоловіків і 14,49 % жінок.

Іслам, будучи в містах Таврійської губернії другою за представництвом конфесією (14,82 % чоловіків і 14,32 % жінок), у містах Катеринославщини був представлений лише 0,78 % чоловіків і 0,05 % жінок, а Херсонщини – 0,44 % чоловіків і 0,08 % жінок. При цьому у всіх трьох губерніях відсоток представників цієї конфесії у містах був вищим, аніж у повітах.

Великі розбіжності між складовими Півдня спостерігались і щодо представництва караїмів, які у містах Таврійської губернії становили 1,67 % чоловіків і 2,47 % жінок, тоді як у містах Херсонської губернії – лише 0,22 % і 0,28 %, а Катеринославської – 0,11 % і 0,14 %. Спільним для трьох губерній було те, що в містах відсоток караїмів на кілька порядків перевищував відповідний показник по повітах.

У порівнянні з повітами дещо більшим було представництво в містах усіх трьох губерній католиків, причому переважно – за рахунок чоловічого населення (5,16 % чоловіків і 3,05 % жінок по Херсонській; 4,35 % і 1,86 % – Таврійській; 2,82 % і 1,58 % – Катеринославській губерніях).

Натомість лютерани у містах усіх трьох губерній становили менший відсоток, ніж у повітах, будучи найменше представленими у Катеринославській (0,91 % чоловіків і 0,82 % жінок) і найбільше – в Херсонській губернії (1,58 % і 1,28 %).

У всіх трьох губерніях у містах, у порівнянні з повітами, були менше представлені старообрядці та ті, хто відхилився від православ'я. Найбільш представницькою ця група була в містах Херсонської губернії (0,78 % і 0,80 %), найменш – у містах Катеринославської губернії (0,20 % і 0,15 %).

По всій Південній Україні абсолютно домінували в містах у порівнянні з повітами вірмено-григоріани, вірмено-католики, англіканці. Натомість по всьому Півдню мало місце зосередження у повітах абсолютної більшості баптистів і менонітів.

Важливо визначити динаміку змін представництва різних конфесій в окремих містах регіону.

Згідно з “Пам'ятною книжкою Катеринославської губернії за 1867 рік”, серед населення Катеринослава у 1865 р. православних було

72 %, іудеїв – 23,8 %, католиків – 1,3 %, протестантів – 1,2 % [5, с. 168]. За даними ж “Пам’ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 рік”, у губернському місті нараховувалось 77,8 % православних; 19,2 % іудеїв; 0,9 % “розкольників різних сект”; 0,9 % протестантів; 0,6 % католиків; 0,5 % караїмів. Отже, Катеринослав мав найменший відсоток православних. Адже загалом серед південноукраїнських міст губернії найбільший відсоток православних налічувався в Слов’яносербську (93,7 %), далі йшли Олександрівськ (91,9 %), Маріуполь (91,4 %), Новомосковськ (91,3 %), Бахмут (86,7 %), Верхньодніпровськ (79,3 %), Павлоград (78 %). Відзначимо, що Луганський завод статус міста ще не мав, а тому в наведений вище перелік нами не включений, хоча там православні становили аж 96 %. Містечко Нікополь мало в своєму населенні 85,4 % православних.

Відсоток іудеїв найбільшим був у Павлограді (22 %), найменшим – у Слов’яносербську (5,3 %). На Луганському заводі іудеї становили лише 2,4 %.

Найбільшим представництво протестантів було в Олександрівську (1,6 %), тоді як наявність їх у Верхньодніпровську, Павлограді, Слов’яносербську, на Луганському заводі не зазначена.

Католиків найбільше було в Маріуполі (1,6 %), тоді як у тих самих Верхньодніпровську, Павлограді, Слов’яносербську відзначена їх присутність.

“Розкольників різних сект” найбільше було в Катеринославі; при цьому відсутні дані про їх присутність у населенні Верхньодніпровська, Новомосковська, Павлограда, Бахмута, Маріуполя.

Якщо вірити зазначеному джерелу, прибічники ісламу були присутні лише в Олександрівську (0,1 %), єдиновірці – в Бахмуті (0,1 %), вірмено-григоріани – на Луганському заводі (1,3 %), Слов’яносербську (0,4 %), Бахмуті (0,3 %), Маріуполі (0,04 %), караїми, крім Катеринослава, тільки в Олександрівську (0,4 %) [12, с. 73–77].

За даними “Пам’ятної книжки Таврійської губернії” 1867 р., серед міст Таврійської губернії найбільший відсоток православних у своєму населенні мала Балаклава (97,28 %), найменший – Бахчисарай (11,80 %). Натомість послідовників ісламу найбільше було в Бахчисарай (82,32 %), тоді як у Ногайську та Оріхові їхня присутність не зафіксована. Найбільший відсоток іудеїв був у Карасубазарі (20,01 %), тоді як у Балаклаві та Старому Криму вони не значаться. Найбільше протестантів було серед городян Ногайська (6,42 %), тоді як у Балак-

лаві їхня присутність не відмічена. Найбільше католиків було серед мешканців Бердянська (10,32 %), найменше – Бахчисарая (0,14 %). Вірмено-григоріани найбільш широко були представлені в Старому Криму (36,61 %) при їх відсутності у Балаклаві, Олешках, Бердянську, Оріхові [13, с. 247–341].

Згідно з підрахунками, зробленими на підставі опублікованих Херсонським губернським статистичним комітетом “Матеріалів для географії і статистики Херсонської губернії”, у 1861 р. православні найбільш широко були представлені в посаді Новій Празі (96,8 %), містах Овідіополі (96,2 %), Ольвіополі (94,8 %), Очакові (90 %), а найменше – у Єлисаветграді (62 %), Олександрії (68,8 %) і Херсоні (69,2 %).

Натомість іудеїв було найбільше серед мешканців Єлисаветграда (32,2 %), Олександрії (29,6 %), Херсона (25 %), найменше – Нової Праги (3,2 %), Овідіополя (3,4 %), Ольвіополя (5,1 %).

Єдиновірців було найбільше в Єлисаветграді (3,1 %) і Херсоні (1,7 %), тоді як у Бериславі, Овідіополі, Очакові, Бобринці, Новомиргороді, Вознесенську, Ольвіополі, Олександрії, Новій Празі їх наявність не зафіксована.

Католиків було найбільше у Херсоні (2,4 %) і Новомиргороді (2,3 %), найменше – у Овідіополі (0,03 %) і Ольвіополі (0,03 %).

Протестанти найширше представлені серед городян Новомиргорода (0,9 %) і Єлисаветграда (0,5 %), тоді як немає відомостей про їх наявність у Бериславі, Очакові та Новій Празі.

Наявність караїмів зафіксована тільки в Херсоні (0,8 %), Вознесенську (0,03 %), Єлисаветграді (0,2 %); мусульман і вірмено-григоріан – лише в Херсоні (відповідно 0,2 % і 0,04%) [9, с. 12–17].

Підрахунок відсоткового представництва кожної конфесії в окремих містах Південної України, представлених у матеріалах Перепису 1897 р., дає можливість встановити, що православні та єдиновірці в Катеринославській губернії становили найбільший відсоток у Слов'яносербську (94,55 %), а найменший – у Катеринославі (57,78 %); у Таврійській – відповідно у Балаклаві (94,16 %) і Бахчисарай (11,85 %); Херсонській – Овідіополі (92,19 %) і Одеському градоначальстві (56,15 %).

Натомість за представництвом іудеїв на першому місці серед міст Катеринославщини був Катеринослав (36,55 %), на останньому – Слов'яносербськ (4,58 %); Таврійської губернії – Мелітополь (42,37 %)

і Старий Крим (0,42 %); Херсонщини – Єлисаветград (38,99 %) і Овідіополь (7,60 %).

Найбільший відсоток мусульман на Катеринославщині мешкав у Павлограді (1,37 %), найменший – у Верхньодніпровську (0,04 %); у Таврійській губернії – в Бахчисараї (83,00 %) і Ногайську (0,0 %); у Херсонській – в Очакові (0,52 %) і Бобринці, Ольвіополі, Маяках, Овідіополі (по 0,0 %).

Згідно ж з даними на кінець досліджуваного нами періоду, що містяться у виданні “Міста Росії в 1904 році”, в цілому існуюче на 1897 р. співвідношення зберігалось.

Зокрема, містами з найбільшим і найменшим відсотком православних і старообрядців у Катеринославській губернії залишались все ті ж Слов’яносербськ (98 %) і Катеринослав (51,9 %), натомість у Таврійській губернії Балаклаву (94,2 %) випередили Олешки (98,5 %), найменший же відсоток православних залишався у Бахчисараї, хоча і зріс до 24,8 %.

Найбільше іудеїв серед міст Катеринославської губернії залишалось у Катеринославі (40,3 %), найменше – у Слов’яносербську (2,0 %); Таврійської губернії – Мелітополі (30,0 %) і Старому Криму (10 %).

У Катеринославській губернії змінилася розстановка міст за чисельністю мусульман, але великою мірою – через відносну мізерність представників цієї конфесії в кожному місті. Тепер найбільше послідовників ісламу було в Маріуполі і Новомосковську (по 1,0 %), тоді як напроти Верхньодніпровська, Луганська, Павлограда та Слов’яносербська стоять прочерки.

Важливо, що у цьому ж виданні містяться дані щодо конфесійного складу низки населених пунктів, що не мали статусу міст.

Зокрема в Юзівці було 80,2 % православних, 18 % іудеїв, 0,8 % протестантів, 0,7 % католиків, 0,3 % мусульман.

У містечку Нікополь нараховувалось 88,0 % православних, 11,5 % іудеїв і 0,5 % протестантів. Православні абсолютно домінували і у всіх зазначених у виданні населених пунктах Таврійської губернії, що не мали офіційного статусу міста (Андріївка – 99,0 %, Берестове – 99,0 %, Велика Білозерка – 96,7 %, Велика Знам’янка – 99,0 %, Велика Лепетиха – 94,0 %, Великий Токмак – 95,0 %, Верхній Рогачик – 96,0 %, Верхня (Мала) Білозерка – 98,5 %, Михайлівка – 97,0 %, Миколаївка – 99,0 %, Попівка – 99,0 %, Рубанівка – 97,0 %, Чернигівка – 98,0 %) [6, с. 210–211].

Таким чином, конфесійна строкатість впродовж другої половини XIX – початку XX ст. залишалась однією з визначальних характеристик південноукраїнських міських поселень. Проаналізована статистика свідчить, що впродовж цікавого нам періоду спостерігалось зменшення серед городян відсотку православних і відповідно збільшення відсотку іудеїв і представників інших конфесій. Пояснення такої динаміці слід шукати не тільки в більшому природному прирості відповідних конфесій, але і в переміщенні їхніх представників у міста і з інших регіонів, і з сільської місцевості та містечок самої Південної України. Виключенням була ситуація в Таврійській губернії.

Джерела і література:

1. *Безносова О. В.* Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850–1905): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” – Дніпропетровськ, 1998.
2. *Бельський О. В.* Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” – Запоріжжя, 2007.
3. *Бойков О. Ю.* Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст. – дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України.” – Херсон, 2009.
4. *Буланова Н. М.* Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України.” – Дніпропетровськ, 2007.
5. *Ващинский И.* Об однодневном считании жителей г. Екатеринослава // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Часть II. – Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. – С. 154–170.
6. Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет М.В.Д. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: ЦСК МВД, 1906.
7. *Катунин Ю. А.* Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 29–41; *Лиман І.І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004.
8. *Лиман І.І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004.

9. Материалы для статистики народонаселения // Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. – Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. – С. 1–91.

10. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – Т. I. – СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. – XXI+268+89 с.

11. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению Министерства внутренних дел Центральным Статистическим Комитетом. Наличное население империи за 1858 год / Под. ред. А. Бушена. – Вып. 2. – СПб., 1863. – XI + 330 с.

12. Число жителей по вероисповеданиям // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. – С. 73–77.

13. *Элерс, Хаецкий К. В.* Историко-статистическое описание городов Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / Под. ред. К. В. Хаенаецкого. – Вып. 1. – Симферополь: Тип. Таврического губернского правления, 1867. – С. 247–341.

Вікторія Константінова (Бердянськ, Україна.) Специфіка релігійно-го життя південноукраїнських міських поселень другої половини XIX – початку XX ст.: статистичний аспект

В статті на основі статистичних джерел простежено представництво конфесій у міському населенні Південної України. Визначені цифрові характеристики специфіки конфесійного складу городян у порівнянні з населенням повітів. При цьому простежено, яких змін зазнали зазначені вище параметри впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *урбанізація, місто, Південна Україна.*

Виктория Константинова (Бердянск, Украина.) Специфика религиозной жизни южноукраинских городских поселений второй половины XIX – начала XX в.: статистический аспект

В статье на основе статистических источников прослежено представительство конфессий в городском населении Южной Украины. Определены цифровые характеристики специфичности конфессионального состава горожан в сравнении с населением уездов. При этом прослежено, какие изменения произошли в определенных ранее параметрах в течение второй половины XIX – начале XX в.

Ключевые слова: *урбанизация, город, Южная Украина*

Victoriya Konstantinova (*Berdyansk, Ukraine*) **Specificity of a Religious Life of the Southern Ukrainian City Settlements of the Second Half of XIX – at the Beginning of XX Century: Statistical Aspect**

In the article on the basis of statistical sources the representation of faiths in urban population of Southern Ukraine is tracked. Digital characteristics of specificity confessional structure of townspeople are defined in comparison with the population of districts. In this case it is tracked, what changes have occurred in previously determined parametres during the second half of XIX – at the beginning of XX century.

Key words: *urbanization, city, Southern Ukraine.*